
MU'TEZİLE VE EŞ'ARİ MEZHEPLERİNİN KULUN SORUMLULUĞU BAĞLAMINDA İNSAN FİİLLERİ VE TEKLİF-İ MÂ LÂ YUTÂK MUKAYESESİ

COMPARİSON OF MU'TAZİLA AND ASH'ARİ SECT REGARDİNG HUMAN ACTION WITHİN THE CONTEXT OF THE RESPONSİBLE SERVANT OF GOD AND TEKLİF-İ MÂ LÂ YUTÂK

Canan ÜZEL

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

canannuzell@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8501-2435

Atıf Gösterme: ÜZEL, Canan, "Mu'tezile ve Eş'arî Mezheplerinin Kulun Sorumluluğu Bağlamında İnsan Fiilleri ve Teklif-i mâ lâ Yutâk Mukayesesı", *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD)*, 2022 (10), s.104-122.

Geliş Tarihi:

3 Haziran 2022

Kabul Tarihi:

28 Haziran 2022

© 2022 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: Siyasi olaylar neticesinde vu'ku bulan ve Müslümanlar için birer travma halini alan savaşlar beraberinde bir çok kelâmî problemi de getirdi. Özellikle Büyük Günah, Ecel Rızık, vb. konular birer problem olarak toplumda tartışılmaya başlandı. Çözüme yönelik bir çok farklı kelâmî yaklaşım tarzının ortaya çıktığını ve bu kelâmî yaklaşım tarzlarının problemlere yaklaşım biçimlerinin ve metodoloji farklılıklarının o günün sosyal siyasal durumu tarafından şekillendiğini söylemek mümkündür. Daha sonra itikadî mezheplere evrilecek olan bu yaklaşım biçimleri Mu'tezile ve Eş'ariyye olarak isimlendireceğimiz itikadî mezheplere evrilmiştir. İki büyük itikadî mezhep olarak bilinen Mu'tezile ve Eş'ariyye mezheplerinin de bu konu hakkında, sahip oldukları farklı metodolojiler neticesinde, farklı görüşler bildirdiklerini görmekteyiz. Makalemizde özellikle bu iki mezhebin farklılaştığı ve Kelâm'ın temel konularından biri olan Teklif-i Mâ Lâ Yutak konusunda yaklaşım biçimlerini ve görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız. İki mezhebin farklı görüş bildirdiği bu iki konuyu mezheplerin kullandıkları delillerle birlikte tek makalede sunmaya çalışarak konuyla ilgili bilgilere daha kolay ulaşılabilir olması ve kıyaslanabilmesini amaçladık

Anahtar Kelimeler: *Mu'tezile, Eş'ariyye Mezhebi, Teklifi Mâ Lâ Yutâk, İnsan Fiilleri, Sorumluluk*

Abstract: The wars which were the result of political events became traumatic for Muslims and brought up many theological issues. Especially The Great Sin, Time of Death and Sustenance likewise issues started to be discussed within the society as a problem. So it is possible to say that many different theological approaches for the solution had been emerged and such approaches and the methodological differences for such theological comments were shaped by the social and political status of those days. Such approaches which would later evolve into theological sects and will later on called to be as Mu'tazila and Ash'ari. We experience that the Mu'tazila and Ash'ari sects, known to be the two great creeds in Islam, have different opinions on such issues, as a result of their different methodology approaches. In this article, we try to reveal the different approaches and views on Teklif-i Mâ Lâ Yutak, which is one of the main topics of Islamic Theology, where these two sects differ significantly. We aim to clarify these two issues on which the two sects have different views and opinions supporting it with the evidence used by the sects so that the information on the matter of discussion can be more accessible and comparable

Giriş:

Kelâm ilmi, Hz. Muhammed (s.a.v.) vefat ettikten sonra itikadî meseleler hakkında yapılan yorumlar bağlamında ortaya çıkmış bir ilimdir. Kelâm ilminin ortaya çıkmasının sebepleri İslâm toplumunun farklı inanç ve kültürler ile karşılaşarak bunlara İslâm'ı doğru anlatmaya çabalanması ve aynı zamanda İslâm'ı farklı inanç ve kültürlerle karşı savunmak istenmesidir. Çünkü karşılaşılan bu farklı toplumların hem zengin bir kültür ve inanca sahip olmaları hem de Müslümanların yaşam alanlarına dahil olmaları nedeniyle itikadî savunmalar yapılmak istenmiştir. Din alimlerinin İslâm'ı korumak için ortaya koydukları çaba neticesinde bu disiplin öncelikle Uşûlü'd-dîn olarak isimlendirilmiş ve ardından Kelâm adını almıştır. Bildirdikleri farklı itikadî görüşler neticesinde de ekolleşmeler ortaya çıkmıştır.¹ Yine ekollerin itikadî konuda ayrılık bildirme sebeplerinden birinin siyasi ayrışmalar olduğunu da bilmekteyiz.² Var olan itikadî ekoller buldukları dönemin şartlarına göre görüş bildirmişler ve görüşlerini temellendirme yoluna tutarken Kur'an, sünnet, akıl vb. argümanları kaynak tutma yoluna gitmişlerdir. Kelâm konularından olan kulların fiilleri konusuna dair yapılan tartışmaların İslâm'ın ilk dönemlerinden beri süregeldiğini görmekteyiz.³

İnsan fiilleri ve teklîf-i mâ lâ yutâk meselelerini açıklarken Mu'tezile ve Eş'ariyye'yi mukayeseli bir şekilde anlatmaya çalışacağız.

Mezheplerin konu ile ilgili değerlendirmelerine geçmeden önce konunun anlaşılmasında gerekli olan bazı kavramlara kısaca değinmemiz gerekir.

1.1.Kesb

Kesb kavramı, insan fiilleri bağlamında insanın sorumluluğu açıklanırken temele alınan önemli bir kavramdır. Kesb, kazanmak, uygulamak, bir araya getirmek demektir. Hadislerde kesb kavramının maddî ve mânevî fiillerin sonucu anlamında kullanılmıştır. Bu mesele Kelâm'da insanda bulunan iradî fiiller nedeniyle tartışılmıştır. Kesb meselesini dile getiren ilk alimlerin Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767) veya Ebû Amr Dırâr b. Amr

---

¹ Saadet Altay, "Kelâm İlminin Yeniden İnşası Bağlamında Fazlur Rahman'ın Kelâm Eleştirisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*25 (2021), 855 – 856.

² Hulusi Arslan, "Mu'tezilî Düşüncede İlahî Fiil-İnsânî Fiil Ayrımı ve Bu Ayrımın Temel Kriterleri", *Dinî Araştırmalar Dergisi* 6 (Mayıs- Ağustos2003), 55.

³ Ekrem Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye göre Ef'âl-i İbâd", *Batman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1 (2017), 56.

el-Gatafânî el-Kûfî (ö. 200/815 [?]) olduğu sonrasında imam Ebü'l-Hasan el- Eş'arî (ö. 324/935-36) tarafından geliştirildiği görüşü mevcuttur.⁴ Ayrıca bununla bağlantılı olan iktisâb kavramı, bir şeyin yaratılmış olan bir güç ile ortaya çıkmasıdır. Böylece insanın kendindeki yaratılmış güç ile meydana getirdiği şey o kişi için kesb olmuş olur.⁵

1.2. İstîtâat

İstîtâat, kudret, kuvvet, takat vb. sözcükler anlam olarak yakınlık arz ederler. Kelâm alimleri bu kelimelerle tek bir anlam ifade etmek istemektedirler. Yani istitâat kavramıyla bir fiili gerçekleştirmek için insanda bulunan gücü anlamaktayız. Kur'an-ı Kerim'de de istitâatın fiil kalıpları ile birlikte kullanıldığı yerlerde kulun kendinde bulundurduğu sınırlı güç anlamını ifade etmektedir. Yine hadislerde de bu kavram için aynı ifadelerin yer aldığı görülmektedir.⁶

1.3. Teklîf-i Mâ Lâ Yutâk

Teklîf kelimesi bir işin zor olmasına rağmen yüklenmek anlamındadır. Mâ lâ yutâk ise güç yetirilemeyen şey anlamındadır. Dini terim olarak Yüce Allah'ın kullarını bir işi yapıp yapmama konusunda sorumlu tutması mevzusunda tartışılan bir kavramdır. Yapıldığı zaman karşılığında ödül, yapılmadığında ise ceza icap ettiren kullar tarafından güç yetirilemeyecek bir eylemin imtihan edilmek amacı ile insanda istenmesinin caiz olup olmaması konusunda mezhepler arasında görüş farklılığı olmuştur.⁷

2.1. İnsan Fiilleri

İnsan fiilleri insanın kendi iradesi ile gerçekleşenler ve kendi iradesi dışında gerçekleşenler olarak ikiye ayrılır. Kendi iradesi dışında gerçekleşenler Yüce Allah tarafından olur, burada insan bu eyleme sadece konu teşkil etmiş olur. Yüce Allah'ın iradesi ise herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın Yüce Allah'ın dilemesiyle meydana gelir.⁸ İnsan fiillerinin insanın kendisi tarafından mı yoksa Yüce Allah tarafından mı yaratıldığı meselesini değerlendirirken mukayese edeceğimiz iki mezhebin görüşlerini birkaç başlıklandırma altında ele almaya gayret göstereceğiz.

---

⁴ Bekir Topaloğlu – İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 184; Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *et-Ta'rifât (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)*, çev. Arif Erkan, 188. Ekrem Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye göre Kesb Nazariyesi", *Batman Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi 2 (2017)*, 40.

⁵ Topaloğlu – Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 184; Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfî'l-muşallîn (İlk Dönem İslâm Mezhepleri)*, çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç, (PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 2019), 748.

⁶ Topaloğlu – Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 168; Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 18; Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "İslâm Kelâmında Önemli Bir Mesele: İstîtâat", *İslâmi Araştırmalar Dergisi 1 (Temmuz 1986)*, 51.

⁷ Topaloğlu – Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 240.

⁸ Topaloğlu – Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 75

2.1.1. Mu'tezile'nin Kelâm Yöntemi

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi mezheplerin konuları değerlendirme biçimleri kullandıkları metodoloji bağlamında olmalıdır. Konunun sağlıklı bir şekilde anlaşılması öncelikle mezheplerin kullanmış oldukları metodolojiyi bilmeyi gerektirir.

Kulların fiillerinin Yüce Allah tarafından mı yoksa insan tarafından mı yaratıldığı sorusuna cevap arayan Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl bin Atâ'nın (ö. 131/748) Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) büyük günah meselesi mevzusu sebebiyle ayrılıp kendi mezhebini oluşturmaya başladığı genel kanaatler arasındadır.⁹ Mu'tezile mezhebi kelâmî konuları işlerken Kur'an-ı Kerim yanında aklî kaynakları arasına alan bir mezheptir. Görüşlerini açıklarken aklı esas almış, akıl ikinci plana alındığında ise onun da temele alınması gerektiğini vurgulamıştır. Mısırlı bir alim olan Ali Sami en-Neşşar (ö. 1980), Mu'tezile'nin uyguladığı mantığın Yunan mantığı olduğunu fakat bu yöntemi sadece kendi görüşlerine uygulamaya çalıştıklarını söylemiştir. Mu'tezile mezhebinin metodolojisinin şekillenmesi ortaya çıktığı dönemin sosyal ve siyasal olayları tarafından olmuştur. Emevi devleti zamanında uygulanan cebr politikasına kayıtsız kalmayarak kendilerince özgürlükçü ve ahlaki bir duruş sergilemek istemişler ve inanç ilkelerinde taassup ve taklît yerine tahkik zihniyetini kullanmaya çalışmışlardır.¹⁰ Dönemin iktidarı olan Emevî Devleti insan iradesini ve özgürlüğünü hiçe sayan Cebriyye düşüncesini temele alıp halkı yönetmeye çalışmıştır. Mu'tezile, Emevîlerin bu görüşüne karşı insanın kendi eylemlerinin yaratıcısı olması gerektiğini zira eylemlerinden sorumlu tutulamayacağını adalet ilkeleri¹¹ kapsamında açıklama gayretine girmiştir.¹² Cebriyye mezhebinin insan eylemlerinin cebr yoluyla ortaya koyulduğunu söyleyerek insanı özgürlükten men etmeleri ve dönemin hükümeti olan Emevîlerin cebri düşünceye sarılarak devlet yönetiminde bulunmaları üzerine Mu'tezile, insana mutlak özgürlük vererek Cebriyye'nin görüşlerini reddetmiştir.¹³ Onlar Cebriyye'nin bu tutumunu akla aykırı bularak tepki göstermişler ve insanın kendi eylemlerini yaratması bağlamında delillendirme yapma yoluna gitmişlerdir. Bu anlamda onların insan fiilleri konusunda cevaplamak istediği soru, Allah'ın sınırsız ve her yeri kaplayan iradesinin içinde insanın iradesinin nerede ve nasıl bir özelliğe sahip olduğudur. İnsanların fiillerini

⁹ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), 32.

¹⁰ Abdunнасır Süt, *Mu'tezile ve Ahlâk Kadı Abdulcebbar Örneği* (İstanbul: İz Yayınları, 2016), 30.

¹¹ Mu'tezile'nin adalet ilkesi insan için kullanıldığında insanların özgür olması ve tercih etmesi anlamında kullanırken Yüce Allah için kullanıldığında adalet ya da zulmün Yüce Allah'a nisbet edilip edilemeyeceği ile ilgili kullanılır. Orhan Aktepe, "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e göre va'd ve vai'd İlkesi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*

¹² Abdunнасır Süt, *Mu'tezile ve Ahlâk*, 30.

¹³ Hamdi Gündoğar, "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VIII/2* (Aralık 2004), 207.

değerlendirmeye alma sebebi ilke edindikleri adalet kavramını temellendirmek istemeleridir.¹⁴ Beş temel inanç esaslarından biri olan adalet ilkesine göre Yüce Allah iyi olan fiilleri yaratır kötü olanları ise yaratmaktan münezzehtir.¹⁵ Cebriyye'nin insan fiillerinin Yüce Allah tarafından cebr ile ortaya koyulduğunu savunması adalet ilkesine ters düşmektedir. Onların mantığıyla Yüce Allah insan eliyle ortaya koyulmuş fiilleri aslında kendisi ortaya koymaktadır. Bunun yanında Mu'tezile'nin adalet ilkesi Allah'ı kötü eylemleri ortaya koymaktan tenzih etmeyi amaçlar. Cebriyye'nin bu tutumu Mu'tezile'nin insan fiilleri konusunu açıklama gayretine koymuştur. Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), bu konuda Gaylân ed-Dımeşkî (ö. 131/748) ve Ma'bed el Cühenî'nin (ö. 83/702[?]) yolunu tutmuş Allah'a kullarından doğan kötülüğü yakıştırmayı caiz bulmamıştır.¹⁶ Aynı tutumla Allah'ın insanlara kaldıramayacağı yükü yüklemesinin imkânsız olduğunu savunmuştur.¹⁷

Buradan hareketle Mu'tezile düşüncesinin insan iradesi konusunu biraz daha detaylandırarak anlatmaya çalışacağız.

2.1.2. Allah'ın iradesi ve Allah- İnsan İlişkisi

Kelâm ilminde tartışılan irade konusu, insan iradesi ve Allah iradesi olarak iki ayrı başlık altında ele alınmıştır. Bu iki iradenin birbiri ile olan ilişkisi üzerine delillendirilmeler yapılmış, Yüce Allah'ın insan iradesi üzerinde ne kadar etkili olduğu bulunmaya çalışılmıştır.¹⁸ Mu'tezilî düşüncede insan iradesi konusunun anlaşılması için öncelikle Mu'tezilî düşüncenin Allah iradesi noktasına kısmına değinmemiz gerekmektedir. Yukarıda da üzerinde durduğumuz gibi Mu'tezile bu konudaki düşüncelerini temellendirirken özellikle "Adalet" ilkesi bağlamında konuya yaklaşmış ve bu doğrultuda görüşlerini temellendirmiştir.

Mu'tezile, Yüce Allah'ın iradesini anlatırken bunu iki bölüme ayırır. Bu iradenin birincisi Yüce Allah'ın zatıyla ilgili olan fiilidir. Bundan Allah'ın yaratma eyleminin kastedildiğini anlarız. İkinci olarak da yaratılmışların fiillerine dair olan iradesidir. Bunu ise iki farklı şekilde anlayabiliriz. İlk anlamlandırmaya göre Allah, yarattıklarının iradesini zorunlu olarak irade ettirir. Çünkü insanların eylemlerinin gerçekleşmesi Yüce Allah'ta bulunan kudret ve irade sayesinde gerçekleşebilir. Bunun olması lazımdır, bu şekilde insanların eylemleri yaratılır ve

¹⁴ Samet Karahüseyin, "Klasik Düşünceden Modern Düşünceye, Mu'tezile ve Yeni Mu'tezile Söylemi", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 9 (Temmuz 2019), 353.

¹⁵ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 32.

¹⁶ Gündoğar, "İnsanın Fiilleri Problemi", 207 - 208.

¹⁷ Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi 1. Cilt)*, çev. İlyas Çelebi, (PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 2013), 338-340.

¹⁸ Süt, *Mu'tezile ve Ahlâk*, 159.

insanlar eylemlerini ortaya koyabilir. Yoksa Yüce Allah haşa güçsüz sayılır. Yarattıklarının iradesinin gerçekleşmesine dair Yüce Allah'ın iradesinin etkisi bu türdür yani insanlara verilmiş olan irade ve gücün varlığının Yüce Allah tarafından var edilmesi iradesidir. İkinci anlamlandırmaya göre ise insanların fiillerinin oluşması için istemesi anlamındaki iradesidir. Bunu ise sadece insanın eyleminin gerçekleşmesi için Allah'tan dilemesi olarak anlamak gerekir, kulların sorumluluklarını yerine getirmesine dair olan irade bu çeşit bir iradedir. Bunda ise kullara herhangi bir cebr yoktur, iman edip ibadetle kendilerini yükümlü sayanlar bu çeşit bir iradeye sahiptir. Kendi istemeleri sonucu Müslüman olup ibadetle ilgili yükümlülükleri üstlenmiş olmaları bu durumla ilgilidir.¹⁹

Mu'tezilî alimlerden Ebû Ali el-Cübbâî(ö.303/916) ve oğlu Abdullah b. Muhammed Ebû Hâşim'e (ö. 321/933) göre de insanın güç yetirebildiği şeylere Allah kadir değildir. Zira Allah isteyip insan istemese Allah istedi diye olması ve insan için de olmaması zıtlığı yaşanır.²⁰ Yine Yüce Allah'ın iradesini değerlendirirken onun iradesini korumaya çalışan Mu'tezilî alim İbrâhîm b. Seyyâr b. Hâni' Nazzâm'a (ö. 231/845) göre Allah'ın kötü olanı yaratmaya dair bir kudreti yoktur çünkü böyle bir şeyi yaratmak için cehalete de sahip olunması gerektiğini savunmak demektir ki Allah bundan münezzehtir. Yüce Allah kullarının yapmasını arzu ettiği ve buyurduğu tüm taatleri irade etmiştir. Bunlardan yalnızca iyi olanları irade etmiş ve bunların ortaya konulmasından razı olmuş, kötü olarak nitelendirilen davranışlardan razı olmamış ve yapılmamasını emretmiştir.²¹ Yine Mu'tezile'den Kâdî Abdulcebbâr'a (ö. 415/1025) göre Yüce Allah kötü ve çirkin olanları yaratmaya güç yetirebilmekle beraber rahmet sahibi olması ve adaletli olması sebeplerinden ötürü bunları yaratmaz. Mu'tezilî alim Nazzâm ise bu konuda onlardan ayrılarak Allah'ın kötü olan şeylere muktedir olmadığını yahut gücünün yettiğini fakat yaratmadığını savunur.²²

2.1.3. Mu'tezilî Düşüncede İnsan İradesi

Mu'tezile, Allah'ın iradesini anlatırken onu herhangi bir mekanda olmaktan uzak tutarak beş temel ilkelerinden sayılan ve amacı Yüce Allah'ın varlığını ve birliğini korumak olan tevhid anlayışlarına uygun yorumlama gayretine girmiştir.²³ Dolayısıyla insan iradesinden bahsederken hassas davranma yoluna gitmişlerdir.

¹⁹ Süt, *Mu'tezile ve Ahlâk*, 159; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 73; Şerafeddin Gölcük, *İnsan ve Fiilleri*, 68-70.

²⁰ Beyzâvî, Kâdî, *Tavâli'u'l-Envâr Min Metâli'i'l-Enzâr*, çev. İlyas Çelebi, (PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 2014), 184.

²¹ Veysi Ünverdi, "Kâdî Abdulcebbâr'da Allah'ın İradesinin Sınırlandırılması", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/5 (2012), 111.

²² Ünverdi, *Allah'ın İradesinin Sınırlandırılması*, 108-109.

²³ Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1979), 70.

Mu'tezile insan iradesine mutlak bir şekilde özgürlük tanımış, bunu mutlak tefvizci şeklinde kavramsal tanımlama yoluna gitmiş²⁴ ve aynı zamanda kulun fiillerini kendisinin yarattığını söylemiştir.²⁵ Yüce Allah'ın insana her davranışını kendisinin yapabileceği kadar kudret verdiğini savunmuştur. Hareket ve hareketsizlik, bilgi sahibi olma, yapacağı işleri düşünme gibi eylemlere sahip olan insanın Allah tarafından emredilen işleri insanın kendisi tarafından yapıldığını düşünmekten daha normal bir durum yoktur. Zira tam tersi bir durum düşünülduğünde Allah'ın insana yapmasını emrettiği şeylere teşvik edip sonra onu yapmasına yardım etmesi ve yaptığı fiiller yüzünden insanları cezalandırması Allah'ın adaleti ile çelişecek durum olacaktır. Oysa ki böyle bir durumu düşünmek doğru değildir.²⁶

Mu'tezile, insanı yaptığı eylemlerden sorumlu tutabilmek için onu özgür bir irade ile ortaya koyduğunu ayetle delillendirme yoluna da gitmiştir.²⁷ Beşeriyet iyi yola giderse bunun kendi lehine ve kötü yola da giderse bunun kendi aleyhine olacağını bildiren ayetler²⁸ ile iman ve inkarın insanın istemesine bırakıldığını²⁹, insanın yaptığı iyiliklerin zerresinin dahi zayi olmayacağını³⁰, Allah'a dönüleceği zaman yaptıklarının karşılığının eksiksiz verilir adaletsizliğin yapılmayacağını³¹ ve herkesin sonucunun kendi eliyle kazandığına tabi olduğunu bildiren ayetlere³² başvurmuşlardır. Yine Yüce Allah'ın kötü kabul edilen şeylerin Allah nezdine sevilmeyen şey olduğu³³, münafıkların savaşmalarına izin verilmemesi³⁴, insanların ahiret yerine dünya hayatını seçmesi fakat Yüce Allah'ın kulları için ahireti dilemesi³⁵ ayetlerini de delil göstermişlerdir. Nihayetinde Yüce Allah hiç kimseye sebep olmaksızın zulmetmeyecektir, insanın kendi yaptığı önüne gelecektir, demektedirler. İnsanın ortaya koyduğu fiillerde Yüce Allah'ın takdirinden ve yaratmasından bahsetmek doğru değildir.³⁶ Kendi savlarının zorunlu olarak geçerli olduğunu söylemişlerdir. Çünkü insan düşerken veya çıkarken eylemlerini tahsis edecek yetidedir. Ayrıca bir şeyi istediği biçimde kullanma yetilerinin sonucunda bunun kendi amaçlarına göre gerçekleştiğini fark eder. Yine sağlıklı olan

---

²⁴ Mustafa Sönmez, "Kelâmi Düşüncede Allah'ın İradesini Sınırlandırma Problemi (Mu'tezilî Yaklaşımın Bir Tahlili)", *Ekev Akademi Dergisi*20 (Yaz 2004), 144.

²⁵ Eş'ari, *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfî'l-muṣallîn*, 88.

²⁶ Gündoğar, *İnsanın Fiilleri Problemi*, 208.

²⁷ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, (İstanbul: Ensar Yayınevi, 2016), 346.

²⁸ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 20 Kasım 2021), Yûnus 10/108; *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 20 Kasım 2021), En'âm 6/104; *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 20 Kasım 2021), Fussilet 41/46.

²⁹ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 20 Kasım 2021), Kehf 18/29.

³⁰ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 20 Kasım 2021), Nisâ 4/40.

³¹ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 20 Kasım 2021), Bakara 2/281.

³² *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 21 Kasım 2021), Tûr 52/21.

³³ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 21 Kasım 2021), İsrâ 17/38.

³⁴ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 21 Kasım 2021), Tevbe 9/46.

³⁵ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 21 Kasım 2021), Enfâl 8/67.

³⁶ Gündoğar, "İnsanın Fiilleri Problemi", 206-207.

insandan yaya olarak yolda gitmesini istemek elverişli iken bedensel engeli bulunandan bunu istemek elverişli değildir. Bir kerpici hareket ettirmek imkan dahilinde iken dağları yerinden oynatması imkansızdır. Bunlardan yola çıkarak insan kendi fiillerinin yaratıcısı olmalıdır.³⁷

Mu‘tezile’nin büyük alimlerinden kabul edilen Kâdî Abdulcebbar’a göre insan fiilleri güç yetirebildiklerimiz ve gücümüzün dışında olanlar olarak ikiye ayrılır. Ona göre inanmak insanın güç yetirebildiği fiillerdendir. Allah’a inanma meselesi insanın gücü dahilindedir ve bunu akılla yaparız.³⁸ Yine o, Yüce Allah’ın inkarcıların cehenneme gitmesine sebep olacak küfrü kendisinin irade etmeyeceğini söyler. Zira Yüce Allah’ın inkar edenleri sırf inkar etsinler diye yarattığını kabul etmek onlara akıl gibi bir gücü vermeyi anlamsız kılacaktır.³⁹ Cübbâi de bu görüşe paralel görüş bildirmiştir. Yine Kâdî Abdulcebbar’a göre Allah’ın insanın yaptıklarından dolayı sevap ve günah ile karşılık bulacağını buyurması, bir peygamber göndermesi onun kendi eylemlerinin yapıcısı olduğunu delillendirmektedir.⁴⁰

Onlara göre bir şeye güç yetirebilme anlamına gelen istitâat kavramı ise insanda eylemi gerçekleştirmeden önce bulunmaktadır.⁴¹ İstitâat, fiilden önce vardır, fiili yapmaya güç yetirebildiği gibi yapmamaya da güç yetirebilmektedir. Onlardan Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf’a (ö. 235/849-50[?]) göre ise istitâat bir eylem ortaya koyulmadan önce zaruri olarak insanda bulunur. Eylem işlendiği zamandan sonra insan ona ihtiyaç duymaz. Bu suretle eylemlerimiz aslında ortadan kalkmış bir kudret vasıtası ile gerçekleşmiş olur. Ölmüş olan bir kişinin kendisinde ölmeden önce bulunan istitâat ile bir fiil işlenmesini imkan dahilinde tutmuştur.⁴²

Kâdî Abdulcebbar, insan iradesini aklî delillendirme yolu ile de ispata gitmiştir. Ona göre şayet insanların eylemleri Yüce Allah tarafından yaratılıyor olsaydı alet ile yapılan herhangi bir şeyin aynı zamanda alet olmadan da yapılması gerekirdi. Örneğin yukarı çıkmak için merdivene, yazı yazabilmek için ellerimize ve kaleme ihtiyaç duymaktayız. Eğer ki bu eylemleri ortaya koyan Yüce Allah olsaydı bunlara ihtiyaç olmaksızın bu fiilleri gerçekleştirebilirdik. Yine şayet eylemlerimiz Yüce Allah tarafından yaratılmış olsaydı bu durumda ortaya koyulan davranışların iyi ve kötü olması durumu Allah’a izafe edilirdi. Bu durum ise caiz değildir. Şayet kulların eylemlerini yaratan Yüce Allah olsaydı bu durumda Allah’ın insandan istediği şey anlamındaki teklîf kavramı da geçersiz olurdu. Allah’ın

³⁷ Gündoğar, “İnsanın Fiilleri Problemi”, 209-212.

³⁸ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l-Uşûli’l-ħamse*, 148.

³⁹ Ünverdi, *Allah’ın İradesinin Sınırlandırılması*, 116.

⁴⁰ Gündoğar, *İnsanın Fiilleri Problemi*, 209-211.

⁴¹ Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker, (PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı 2015), 484.

⁴² Eş’arî, *Maķâlâtü’l-İslâmiyyîn ve’ħtilâfû’l-muşallîn*, 336-338.

kullarından bir şey istemesi sonucunda ulaşılan sonuç ise kulların hesaba çekileceğidir. Fiillerin Allah tarafından yaratıldığını savunmak ise insanın hesaba çekileceği gerçeğini de geçersiz duruma düşürmektedir. Aynı zamanda peygamber gönderilmesi de anlamsız olurdu. Oysa peygamberler insanları iyiye ve doğruya çağırmaktadırlar ki bu da insanın özgür iradeye sahip olduğunun göstergesidir.⁴³

2.1.4. Eş'ariyye Mezhebinin Kelâmi Yöntemi ve İnsan İradesi

Eş'ariyye mezhebinin kurucusu Ebu'l-Hasan el Eş'arî'nin babalığı ve hocası olarak bilinen Mu'tezilî alîm Ebû Ali el-Cübbâi (ö. 303/916) ile salâh - aslah⁴⁴ mevzusundan dolayı ayrıştığı bilinir. Ondan ayrılarak Ehl-i Sünnet yolunu tutmuş ve Kur'an-sünnet temelli hareket etmiştir.⁴⁵ İmam Eş'arî Ehl-i Sünnet'in yolundan gittiği için, imam Eş'arî yolundan gidenler de Ehl-i Sünnet gibi şer'i konularda Kur'an-ı Kerim ve sünneti kaynak alıp aklî konularda aklı esas almıştır. Mevzubahis olan şer'î konunun hakiki olduğunu ortaya koymak ve doğru bir şekilde amel etmek gibi şer'î konularda aklın da kullanılabileceğini savunmuşlardır.⁴⁶ Kur'an-ı Kerim ve hadisler ışığında delillendirmeler yaparak konuyu ele alma gayretine girmişlerdir. Eş'ariyye mezhebine göre insan fiillerin insanın kendisi tarafından yaratıldığını savunmak Allah'ın yaratıcı olması sıfatına aykırı düşmektedir. Bu durumu kazanmak anlamına gelen kesb kavramıyla anlatmaya çalışmışlardır. Kesb kavramına göre insan kendi fiillerinin yaratıcısı olmaktan ziyade onu kesb eden kişidir. Yani kul elinden gelen gayreti gösterir, Allah fiili yaratır.⁴⁷ Dolayısıyla Allah'ın kullarını güç yetiremeyeceği şey ile yükümlü tutması caiz sayılmaktadır.⁴⁸

Eş'ariyye mezhebi, yaratmanın sadece Yüce Allah'a has olmasını temele alır ve insan fiillerini buna göre yorumlar. İnsanın fiillerini kazanmak için sadece çaba gösterdiğini ve bunun sonucunda Yüce Allah'ın fiilleri yarattığını söylemişlerdir. Mu'tezile mezhebi gibi insana mutlak bir irade vermemiş Cebriyye mezhebi gibi de iradesiz görmemişlerdir. Bu iki mezhep

⁴³ Gündoğar, "İnsanın Fiilleri Problemi", 212-213.

⁴⁴ Aslah kelimesi salâh kelimesinden türemiş olup insan için iyi ve yararlı olan, mutluluk veren anlamındadır. Terim olarak ise bu kavramlar Yüce Allah'ın insanlara karşı en yararlı, en güzel, en uygun olan şeyi yaratması anlamına gelir. Mu'tezile ve Eş'ari mezhepleri, bu meselede Yüce Allah'ın kulları için en iyiyi ve güzel yaratmak ile zorunlu tutulup tutulamayacağı üzerine farklı görüşler bildirerek ayrılmışlardır. Topaloğlu - İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 33.

⁴⁵ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, çev. Mustafa Çevik. (Ankara: Avrasya Yayıncılık2005), 8; Ehl-i Sünnet, adından anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabının din hakkında verdiği hükümleri benimseyenlerdir. Muhammed Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 97.

⁴⁶ Abdulkadir Muhammed el-Huseyn, *İmam el-Eş'arî*, (İstanbul: Ravza Yayınları 2016), 60-61.

⁴⁷ Yakup Keskin, "Beşerî Sorumluluk ve Fâzıl el-Mikdâd es-Suyûtî el-Hillî'ye göre Amellerin Yaratılışı", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 8 (2010),160-161.

⁴⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 100.

arasında bir görüş belirtmeye çalışmışlar dolayısıyla onlara cebr-i mutavassıt (orta yol cebirciler) denildiği rivayet edilmiştir.⁴⁹

Eş'ariyye mezhebinin esas görüşü Yüce Allah'ın kâdir-i mutlak olduğudur. Her şey Yüce Allah'ın istemesi, irade etmesi ve gücü çerçevesinde şekil almaktadır. Hiçbir mevzuda Allah'a herhangi bir mecburiyet veya gereklilik yüklemek doğru değildir. Dolayısıyla da Yüce Allah insanların yararını kollamak mecburiyetinde değildir.⁵⁰Bu görüşlerini temellendirirken kesb ve istitâat kavramlarını temele almışlardır. Dolayısıyla Eş'ariyye mezhebinin konu ile ilgili düşüncesinin anlaşılması için özellikle kesb ve istitâat kavramlarının bu mezhepte nasıl anlaşıldığı önemlidir. Nitekim imam Eş'arî'nin geliştirmiş olduğu kesb teorisi ile Eş'ariyye mezhebinin konunun temelini aldığı istitâat kavramları anahtar kavramlar olarak değerlendirilebilir. Bu yüzden bu teoriye değinmemiz gerekmektedir.

2.1.5. Eş'ariyye Mezhebi ve Kesb Teorisi

Eş'ariyye mezhebinin özellikle insan fiilleri konusundaki görüşlerinin anlaşılmasında “kesb teorisi”nin önemli bir yeri vardır. Bu nedenle konuya girmeden önce bu teoriye değinmemiz gerekmektedir.

İmam Eş'arî, Ehl-i Sünnet'in insan fiillerini açıklarken kullandığı kesb kavramını kuram haline getirip düzenli şekilde işleyen ilk kişi olarak bildirilir. Kesb, kendinde mevcut olan gücü ve iradeyi herhangi bir eylem için harcamaktır. Eksiksiz tüm eylemler Yüce Allah'ın gücü ile yaratılmıştır. Bu eylemlerin ortaya koyulmasında insanın tek rolü onu yalnızca kesb etmektir. İnsan, kendinde var olan muhdes güç ile yararlı veya zararlı tavırlarda bulunur. Dolayısıyla eylemlerin ortaya koyulmasında insan sadece kesb sahibi sayılmaktadır.⁵¹

İmam Eş'arî'nin kesb teorisini savunmasının üç temel etkenle açıklamak mümkündür. İlk etmen insanda var olan fiildir ve bu fiil mümkün sayılır. Yüce Allah'ta bulunan kudret her şeye etki ettiği için bu fiile de etki etmektedir. Dolayısıyla insanın ortaya koyduğu bu fiilin kendi gücüyle olmadığı sonucuna ulaşılır. İkinci etmen ise şudur, insan şayet kendi fiillerinin yaratıcısıysa bunu nasıl yarattığını detaylı bir şekilde anlatabilmesi gerekir ki bunu anlatması imkansızdır. Zira insan gaflet anında da pek çok fiil ortaya koymaktadır. Üçüncü etmen olarak şayet insan kendi fiilinin yaratıcısıysa o halde onu yapıp yapmama tercihini elinde bulundurmalıdır. Değilse buna tek başına güç yetirdiğini söylemek yanlış olacaktır. Öyleyse

⁴⁹ Sönmez, “*Kelâmi Düşüncede Allah'ın İradesini Sınırlandırma Problemi*”, 158.

⁵⁰ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2013), 329; Beyzâvî, *Tavâli 'u'l-Envâr*, 206.

⁵¹ Keskin, “*Amellerin Yaratılışı*”,153.

fiilin meydana gelmiş olmasının onun meydana gelmemesine seçilmiş olması bir tercih ediciyi var kılar. Tercih etme işini insanın yaptığını savunmak teselsülü lazım kılar, yani insan ilk tercih ediciyi bulmak için sorduğu sorularla Allah'a ulaştıracaktır. Öyleyse tercih eden bir insan değil yaratıcı olmalıdır.⁵²

Mezhebin önde gelen isimlerinden olan Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî (ö. 505/1111), insanın yaptığı her davranışın onun kesb etmesiyle olsa da bunun Allah'ın iradesinin dışında gerçekleşmediğini söyler. Görmek eyleminden göz kırpma eylemine kadar her şey Yüce Allah'ın irade etmesi ve istemesiyle gerçekleşmektedir. Dilediğini doğru yola ulaştırır dilediğini ise doğru yoldan uzaklaştırır. Söylediklerine delil olarak ise Yüce Allah'ın isteseydi bütün insanlığa hidayeti kazandırabileceğini bildirdiği ayeti⁵³ delil gösterir.⁵⁴

2.1.6. Eş'ariyye Mezhebi ve İstitâat

Eş'ariyye mezhebinin insan fiilleri konusundaki görüşlerinin anlaşılmasında kesb teorisinin yanında istitâat kavramının da önemli bir yeri vardır. Bu nedenle bu teoriye de değinmemiz gerekmektedir.

Eş'ariyye mezhebi, yaratmanın sadece Yüce Allah'a has olması sebebiyle insanın yalnızca fiillerini kazanmak için çaba gösterdiğini ve bunun sonucunda Yüce Allah'ın fiilleri yarattığını söylemiştir. Eş'ariyye mezhebine göre insanın ortaya koyacağı eyleme yetireceği güç olan istitâat, o eylem anında verilir. Yani eylemi ortaya koyacak güç eylemden önce veya sonra değil tam eylemi ifa ederken insana verilir. Dolayısıyla eylemi ortaya koyacak kudretin araz⁵⁵ olduğunu savunurlar. Araz sayılan bu güç de eylem ortaya koyulduktan sonra yok olmaktadır. Şayet bu güç yok olmayıp varlığını devam ettirseydi o zaman uzun zaman var olduğu halde ona sahip olan kişi hiçbir şey ortaya koymayan kişi olarak kalırdı.⁵⁶

Ayrıca insanda eylemi ortaya koyma anında yaratılan güç araz sayıldığı için sadece o an gerçekleştirilecek olan eylemi ortaya koymak için var olduğundan alternatif bir fiili ortaya koymak için elverişli olmayacaktır. Zira insan oturmak, kalkmak veya yürümek gibi eylemler için kendine önceden verilen gücü kullanamaz çünkü farklı eylemler için farklı güç türleri gerekir. Eğer ki verilen kudret kendi zıddı olan bir şeyi yapmaya da güç yetirebilseydi o zaman

⁵² Keskin, "Amellerin Yaratılışı", 160-161.

⁵³ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 29 Kasım 2021), Secde 32/13.

⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 283-284.

⁵⁵ Araz, Kelâm terimi olarak cisimde var olan geçici özelliştir. Arazın varlığı sadece kendisini taşıyan başka varlık ile hissedilebilen ve kendi başına boşlukta yer tutmayan şey olarak tanımlanır. Topaloğlu – Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 31.

⁵⁶ Mustafa Özgen, *Eş'ari ve Maturidi Mezhepleri Arasındaki Görüş Farklılıkları*, (Konya: Palet Yayınları,2017),190-191; Cürcânî, *Mevâkıf 2. Cilt*, 486.

zıtlıklar bir arada bulunmuş olurdu ki bu da imkansız sayılır. Söz gelimi insanın oturmak için ihtiyaç duyduğu güçle ayakta da durabildiğini varsayarsak oturma ve ayakta durma eylemlerini aynı anda yapıyor olma durumu olurdu ki bu da imkansızdır.⁵⁷

Eş'ariyye alimlerinden Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413) de bu konuda görüş bildirerek imam Eş'arî'yi desteklemiştir. Eş'arî'nin sunduğu fiilin ortaya koyulması için gerekli olan kudretin fiilden önce veya sonra olmadığı fiille birlikte yaratıldığı görüşünü kabul ettiğini bildirir. Eş'arî, yaratılmış olan fiile güç yetirebilme kudretinin fiilden önce olup ona etki edemeyeceğini imkan dışı görür. Yoksa eylemin eylemden önce insanda bulunmasını doğru kabul edersek bu durumda onun var olması eylemin kendinden önce bulunması durumu değil bizzat kendi bulunma anıdır. Bu ise tutarsızlık olur.⁵⁸

2.1.7. Eş'ariyye Mezhebi'nde İnsan Fiilleri

Yüce Allah'ın zatını anlatan Eş'ariyye mezhebine göre yaratıcı vasfını taşımanın koşulu herhangi bir şeyi ve bunun zıddını yaratmaya güç yetirebilmektir. Bu mantıkla çıkarımda bulunarak yaşamı yaratanın ölümü de yaratması şarttır. İnsan bahsettiğimiz durumların hiçbirine vakıf olmadığı için onu yaratıcı olarak nitelendirmek doğru bir kullanım olmayacaktır. Yüce Allah ise yaratma gücünü elinde bulundurduğu için kendisinden başka yaratıcı olmayandır. Yani faydalı veya faydasız, iman veya inkar ne varsa hepsi Yüce Allah tarafından yaratılmıştır. Dolayısıyla Eş'ariyye mezhebinden olanlara göre ihdâs, fiil, îcâd, tekvin ve halk kavramlarının hepsi aynı tanımı vermektedir.⁵⁹ Yaratıcının sadece Yüce Allah olduğunu bildiren ayetler⁶⁰ de konuyu destekler niteliktedir. Onların fail ile yaratıcı kavramlarını bir tutmalarının sebebi de bu ayetlerden ötürüdür. Zira insan yaratıcı olmadığından fail de olmayacaktır. Çünkü kendi eylemlerine kudreti etki etmemektedir.⁶¹

İmam Eş'arî, kulları da onların yaptıklarını da Yüce Allah'ın halk ettiğini bildiren ayet⁶² ile ceza alacak kulların amelleri neticesinde karşılık bulacağı ayeti⁶³ birlikte yorumlandığında insanların fiillerinin yaratıcısının Yüce Allah olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Şöyle ki

⁵⁷ Özgen, *Eş'ari ve Maturidi*, 191; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf 2. Cilt*, 498.

⁵⁸ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf 2. Cilt*, 482.

⁵⁹ Kalaycı, *Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 330.

⁶⁰ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 02 Aralık 2021), Saffât 37/96; *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 02 Aralık 2021), Zümer 39/62; *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 02 Aralık 2021), Âraf 7/54; *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 02 Aralık 2021), Fâtır 35/3.

⁶¹ Özgen, *Eş'ari ve Maturidi*, 193.

⁶² *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 28 Kasım 2021), Saffât 37/96.

⁶³ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 28 Kasım 2021), Ahkâf 46/14.

insanların yaptıklarını yaratan Allah'tır fakat insanlar amellerini kendileri istedikleri için yaratmaktadır. Dolayısıyla sorumluluk insandadır.⁶⁴

İmam Eş'arî, eylemin yaratıcı tarafından var olduğunu kıyas yolu ile de açıklamaya çalışmıştır. İnsan Yüce Allah'ı inkarı kötü, doğru olana ters ve aykırı kabul ederken imanı ise hoş ama zahmet ve dert verici olarak kabul eder. Öte yandan Allah'ı inkar eden kişinin inkarı kendine güzel ve doğru göstermek için ise çaba göstermesi neticesinde istediği sonucu alamadığını bilir. Bunun yanında iman eden kişinin bu imanının neticesinde zahmetli ve acı verici bir şey olmamasını ister. Demek ki iman ve küfür neticesinde elde edilemeyen sonuçlar bize onları yaratanın insan değil Allah olduğu neticesine ulaştırır.⁶⁵ Kıyasa dayanan bir diğer delili ise şöyle açıklar; insanda zorunlu olarak ortaya çıkan hareketin Yüce Allah tarafından halk edildiğine kanıt olan şeyler ayrıca kesbî olarak ortaya koyulan hareketlerin de Allah tarafından halk edildiğinin kanıtıdır. Şayet bizim zorunlu olduğunu ifade ettiğimiz bir hareketin sonradan halk edilmesi onun Yüce Allah tarafından halk edildiğini bize bildiriyorsa o halde kesb mahiyetindeki hareketin de Allah tarafından yaratıldığını da kabul etmemiz gerekir. Şayet zorunlu olarak kabul ettiğimiz hareketlerin şartı mekana ve zamana muhtaç olması ise kesbî olarak nitelendirdiğimiz hareketlerde de aynı durum söz konusudur. Yüce Allah'ın fiilleri zaman ve mekanda gerçekleşme şartından uzak olduğu için insandaki zorunlu hareketin zamana ve mekana bağlı olması onun yaratılmışlığını gösterir. Aynı sebebe sahip olan şeyler de aynı sonucu doğururlar.⁶⁶

Eş'ariyye mezhebinin önde gelen isimlerinden sayılan Gazzâlî, bu konuyu anlatırken Mu'tezile'nin kullandığı aklî metodu da kullanmıştır. Şayet bizler günah ve suçları Yüce Allah'ın iradesi haricinde bırakırsak o zaman bunlar şeytanın iradesine uygun olurlar ve şeytanın iradesi ile gerçekleşen şeylerin Yüce Allah'ın iradesi ile gerçekleşen şeylerden çok olma ihtimali ortaya çıkar.⁶⁷

İnsanın dağlı hareket ettirememesi, engelli kişinin yürümek istediğinde yürüyememesi iddialarına cevaben insanın sadece kısıtlı eylemlerin güç ve iradesine bağlı kaldığını, insanın istemesi ve bilerek ortaya koymasıyla gerçekleştiğini söyler. Oysa ki esas mevzu eylemlerin insan tarafından yaratılıp yaratılmadığı ile ilgilidir.⁶⁸

---

⁶⁴ Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida*, 85.

⁶⁵ Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida*, 87.

⁶⁶ Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida*, 89-90.

⁶⁷ İmâm Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn Dîn Tercümesi (Birinci Cilt)*, çev. Ahmed Serdaroğlu, (PDF: Bedir Yayınevi), 284.

⁶⁸ Sa'dettin Teftâzânî, *el-Makâşid*, çev. İrfan Eyibil, (PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 580.

Yine Eş‘ariyye mezhebinden bazıları bu konuya misal getirerek açıklama yapar. Bazen bir insan irice bir taşı tek başına taşıyamaz bazısı ise taşıyabilir. İki birlikte bu taşı taşımak için buluşunca ise taşıma eylemindeki güç paylaşılmış olur. Dolayısıyla taşımaya güç yetiremeyen kişi onu taşımakta sorun yaşamayacaktır. Benzer durumda insan da bir başına kendi eylemine yapmaya kadir değildir. Şayet Yüce Allah insanın bir işi kendi başına yapmasını isteseydi buna güç yetirip onu gerçekleştirebilirdi. İnsandaki kudretin esas sebebi Yüce Allah’ın gücüdür. Bununla birlikte kulun eylemleri her ne kadar Yüce Allah’ın kudreti ile ortaya çıksa da bunu kesb eden kişi yine insanın kendisi olacaktır.⁶⁹

3.1. Teklîf-i mâ lâ yutâk

3.1.1. Mu‘tezile ve Eş‘ariyye Mezheplerinin Mukayesesi

Daha önce bahsettiğimiz gibi Mu‘tezile’nin insan fiillerinde kudreti insanın kendi elinde bulundurduğu görüşünü savunmasının temel nedeni, teklîf-i mâ lâ yutâk mevzusunu delillendirmektir. Mezhebin önde gelenlerinden Kâdî Abdulcebbar, öncelikle teklîfi insana sonucunda yarar veya kötü sonuç getirecek şeyler hususunda insanın yapıp yapmaması gerektiği şeyleri bildirmek olarak tanımlar. Binaenaleyh insana taalluk eden şeylerin zorlama noktasına varmaması gerektiğini söyler. İnsana mükellef olduğu şeylerin bildirilmesi, gerekli olan bilginin ve delillerin yaratılmasıyla olur. Dolayısıyla Allah’tan başka hiç kimse insanı bir şeyle sorumlu tutamaz.⁷⁰ Şayet insan fiilini gerçekleştirmeden önce bunu ortaya koyacak gücü kendinde bulundurmazsa bu defa her eylemi güç yetiremediği eylem olarak tanımlamak gerekecektir ki bu da imkansızdır. Aynı zamanda Yüce Allah’ın kullarını güç yetiremeyeceği bir şey ile sorumlu tutması Yüce Allah için kabih kabul edilir.⁷¹

Eş‘ariyye mezhebine göre ise insanı güç yetiremediği şey ile sorumlu tutmak makul görülen bir durum sayılmalıdır. Çünkü Yüce Allah dilediğini yapar ve onu bundan muaf tutmaya çalışmak kulun haddini aşan bir durumdur.⁷² Ayrıca Eş‘ariyye mezhebi, kulun fiilini ortaya koymadaki güçlerini araz olarak nitelendirir, yani sadece fiilin gerçekleştiği anda vardır, fiil bitince güç de biter fiilden önce de olmamaktadır. Haliyle teklîf anında sorumlu olan kişi hiçbir şekilde o fiili yapmaya muktedir olmayacağı için teklîfin var olması caiz olan bir durumdur.⁷³

⁶⁹ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, çev. Ömer Aydın.(İstanbul: İşaret Yayınları), 2016, 166-167.

⁷⁰ Kâdî Abdulcebbar , *Şerhu’l-Usuli’l-Hamse*, 338-340.

⁷¹ Abdurrahman Kozalı, “İslâm Hukukunda Yükümlülüğün Şartı Olarak ‘Güç Yetirme (Kudret)’ Sorununa Ehl-i Sünnet Usûlcülerinin Yaklaşımları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*15 (2006), 257.

⁷² Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf* 3. Cilt, 346; Teftâzânî, *el-Makâşid*, 598.

⁷³ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 100.

Eş'ariyye mezhebinin mihenk taşlarından olan Gazzâlî, Yüce Allah'ın insanları gücünün yettiği işlerle sorumlu tuttuğu gibi gücünün yetmediği işlerle de sorumlu tutmasını caiz görür. Bu görüşünü de teklîfi tanımlayarak anlatır. Teklîfin Kelâm'dan oluşmaktadır. Kelâm dediğimiz şey ise teklif ile yükümlü kılan tarafından ortaya çıkar. Teklîf için konuşan olmaktan başka koşul aranmaz. Sözü edilen Kelâm ise sorumlu kişiyi ilgilendirir. Onu ilgilendirmesinin temel sebebi de kendisinin Kelâm'dan anlıyor olmasıdır. Haliyle cansızlara ve aklî dengesi yerinde olmayanlarla olan Kelâma hitap diye nitelendirme yapamayacağımız gibi bunun teklif olarak da nitelendiremeyiz. Çünkü aslında teklîf dediğimiz şey aslında hitaptan bir bölümdür. Teklîf ile ilgilenen tek varlık vardır ki kendisine teklîf maksatlı konuşulduğunda onu anlayacak olan insandır. Bir şeyin teklîf olarak sayılabilmesi için onun gerçekleşmesi zorunlu değildir.⁷⁴ Aynı zamanda insanın güç yetiremeyeceği şeyin varlığı mümkün olmasaydı Kur'an-ı Kerim'de insanın gücünün yetmediği şeylerle mükellef olmasını istemediği ayet⁷⁵ yer almazdı. Yine Ebû Cehil'in imana ermeyeceğini Hz. Muhammed'e (s.a.v.) bildirdiği halde yine de kendisine İslâm'ı tebliğ etmesi de buna delildir.⁷⁶

Mu'tezile, bu konuyu anlatırken fayda meselesi üzerinde durur. Onlara göre şayet bir teklîfin varlığından söz ediliyorsa bunun var olma amacı olmalıdır ki bu da insanların sevaba nail olabilmesidir. Zor olanı teklîf kapsamına almak insana eziyet sayılır. Haliyle bu durumu düzeltecek şey bahsedildiği gibi insana sevap getirecek şeyler teklîf dahilinde olmalıdır.⁷⁷

İmam Eş'arî, Yüce Allah'ın meleklerden bazı isimleri kendisine söylemesini istediği ayeti⁷⁸ delil gösterir. Melekler bilmediği ve muktedir olmadıkları halde Yüce Allah melekleri isim bildirmek ile sorumlu tutmuştur. Yine Yüce Allah'ın cehennemlikler hakkında bildirdiği secdeye çağıracakları fakat secdeye gelmeye muktedir olmayacaklarını bildirdiği ayette⁷⁹ de aynı durum söz konusudur. Dolayısıyla teklif ahiret için ahiret için nasıl ki geçerliyse dünya hayatı için de geçerlidir.⁸⁰ Zira Yüce Allah, inkarcıları imana davet etmiş onların doğru olanı dinlemelerini ve kabul etmelerini teklif etmiştir. Zira ayetlerde de inkarcıların doğruları dinlemeye güç yetiremediği⁸¹ ve tahammül edemedikleri⁸² bildirilmiştir.⁸³

⁷⁴ Ebû Hâmid Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* (İtikad'da Orta Yol), çev. Kemal Işık, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1971), 130.

⁷⁵ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 02 Aralık 2021), Bakara 2/286.

⁷⁶ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 286.

⁷⁷ Teftâzânî, *el-Makâsîd*, 602; Beyzâvî, *Tavâli 'u'l-Envâr*, 216.

⁷⁸ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 02 Aralık 2021), Bakara 2/31.

⁷⁹ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 02 Aralık 2021), Kalem68/ 42.

⁸⁰ Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida*, 124-125.

⁸¹ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 02 Aralık 2021), Hüd 11/20.

⁸² *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 02 Aralık 2021), Kehf 18/101.

⁸³ Eş'arî, *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*, 79.

Eş'ariyye mezhebi meseleyi delillendirme yoluna girerek teklîf konusunu li aynihî muhâl yani gerçekleşmesi kendisi sebebiyle imkansız olan ve li gayrihî muhâl yani gerçekleşmesi kendinden değil farklı bir sebepten ötürü imkansız olan şeklinde bir ayırım yaparak açıklar. Örneğin iki zıt olan şeyin aynı zamanda aynı yerde olması mümkün değildir ki bu li aynihîdir. Bahsedilen duruma karşın böyle bir zıtlığın dışında nisbî olarak gerçekleşmesi imkansız görülen bir şeyle insanın sorumlu tutulması ise caizdir.⁸⁴ Aynı şekilde insanın güç yetiremediği şeyleri aşamalara taksim ederek de delillendirirler. Bu aşamaların en altında olan ve gerçekleşmesi mümkün olmayan fiillerdir ki Yüce Allah'ın taalluk etmeyeceği hakkında bilgi sahibi olması sebebiyle bunları bize bildirmiştir. Aşamaların en yukarısında ise kendi tanımı sebebiyle imkansız olmasıdır. Misal olarak zıt olan iki şeyin bir araya gelmesi, kadim olanın ortadan kaldırılması. Güç yetirilemeyen şeyin ortanca aşaması ise insanda yaratılacak kudretin kendisini etkilememesidir ki bu yaratmak olabilir, kudret cevher sayılan bir şeyi yaratamaz. Dağı yerinden yukarı hareket ettirmek veya uçak gibi eylemler aslında insan için imkansız görünen işler olsa da bu aşamada bulunan bu tür eylemlerin Allah tarafından insanları sorumlu tutabilmesini caiz görmüşlerdir.⁸⁵

Mu'tezile'ye göre Yüce Allah'ın bizi yaratıp bize hayat vermesinde, bizlere fiillerimize muktedir olmamız için güç vermesinde, akıl sahibi kılmasında, yapımızda iyiliğe meyil olup kötülükten uzak duracak özellik bulundurmasında mutlaka bir amaç vardır. Yüce Allah'ın gayesi kötülüğü yapmaya özendirme olamaz çünkü bu kabihdir, bunu yapmamızı istemeyeceği ortadadır. Demek ki Yüce Allah'ın amacı teklîf sunarak bizleri yüksek derecelere ulaştırmaktır.⁸⁶

Eş'ariyye mezhebi farklı bir yaklaşımla gerçekleşmesi mümkün olmayan şeyleri bu meselenin dışında tutar. Yani zıtlıkların bir arada bulunması gibi durumlar zaten Yüce Allah'ın teklîf etmeyeceği şeylerdendir. Yine Yüce Allah'ın olmayacak şeyi sonsuz ilmi ve kudretiyle bilip bunu insanlara haber verdiği şeyler üzerine de teklif tartışılmamaktadır. Göğe yükselmek teklîf dahilinde olabilir. Kula verilmiş her sorumluluk aslında teklîf kapsamına girer. Çünkü fiili ortaya koyan güç fiil ile var olmaktadır. Dolayısıyla fiil öncesinde verilmiş olan her emir de teklif kapsamındadır. Yine Yüce Allah iman etmeyeceğini bildiği kimseleri imanla sorumlu tutması da teklîf kapsamındadır.⁸⁷ Eş'ariyye mezhebi, Yüce Allah'ın insanın sevaba nâil olabilmesi için teklîf ettiği şeylerin kolay olmasının zorunlu tutulması yönündeki görüşü

---

⁸⁴ Kozalı, *İslâm Hukukunda Yükümlülüğün Şartı*, 262.

⁸⁵ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf 3. Cilt*, 348.

⁸⁶ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, 340.

⁸⁷ Tefâtânî, *el-Makâsîd*, 598.

reddetmişlerdir. Çünkü bir amelden sevap alabilmenin temel sebebi ondan elde ettiğimiz sonuçla değil Allah'ın lütfetmesiyle olur. Zira iman ettikten sonra iyi ameller işlemeye fırsatı olmayan birisinin öldükten hemen sonra cennete girebilmesi de Allah'ın lütfuyudur ameller sadece sebep olarak vardılar. Ayrıca Yüce Allah'ın insana güç yetiremeyeceği şeylerden teklîfte bulunmasının sebebi insanın sadece sevaba nâil olması değildir. Zira Allah bunlarla kulunu imtihan etmek istemiş, kulunun şükretmesini istemiş veya var olan nizamı korumak istemiş olabilir. Aklın ulaşamayacağı sebepler de buna dahildir.⁸⁸

Sonuç

Kelâm ilminin var olmaya başladığı anda kendine yer edinmiş olan insan fiilleri ve teklîf-i mâ lâ yutâk meselelerinin Kelâm ilmi kadar eski olduğu sonucuna ulaşmaktayız. Dinin hayatın her alanına tecelli etmesi üzerine insanların yaşadıkları çağın getirisi olan siyaset, kültür, farklı topluluklarla iletişim vb. durumlar ile karşılaşınca hayatını bunlara göre yönlendirmek durumunda kalmış ve haliyle bunu, dinin esasına zarar vermeden, dinde de uygulamaya çalışmışlardır. İnsan fiilleri ve teklîf-i mâ lâ yutâk meselelerinin farklı yorumlanmasının sebebi mezheplerin kendi metodolojileri çerçevesinde Allah'ın zatını korumak olduğudur.

Mu'tezile mezhebinin akıl temelli olması, Eş'ari mezhebinin ise nakil temelli olması itikadî yorumlarının farklı yönde şekillenmelerine sebep olmuştur. Mu'tezile akli temel kaynakları arasına alarak ahiret hayatını insanın sırf kendinin temellendirmesi üzerine delillendirme yapmaya çalıştığı sonucuna ulaşmaktayız. Bunun yanında Eş'ariyye mezhebi de Yüce Allah'ın yaratma fiilini koruma hassasiyetini göstererek insanı eylemdeki tek fail olarak görmemektedir. Ayrıca insanın kaldıramayacağı yük ile mükellef kılınması meselesinde yapılan tartışmalar esasında insanın fiillini sadece kendi yaratmasıyla ilgili olup olmadığının tartışılmasından dolayı var olan bir konudur. Dolayısıyla bu iki konuyu bir arada çalışma gayretinde bulunduk.

Mu'tezile, insanın taşıyamayacağı yük ile sorumlu tutulmasını yaratılma amacı için ters bulmuş ve bunun olmayacağı kanaatine ulaşmışken Eş'ariyye mezhebinin Yüce Allah'ın insanı dilediği her şey ile mükellef kılma isteğini mubah görmüştür. Onlara göre şayet insanın kaldıramayacağı yük ile mükellef tutulmasında hikmet söz konusu olacaktır. Nihayetinde ulaşılan bilgilere göre dini yorumlamada kullanılan kaynakların farklı hükümler ortaya çıkmasına sebep olduğu sonucuna ulaşmaktayız.

---

⁸⁸ Tefâtânî, *el-Makâşid* 602.

Kaynakça

Ahmed, Kâdî Abdulcebbar. *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*. 2 Cilt. çev. İlyas Çelebi. PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Arslan, Hulusi. Mu'tezilî Düşüncede İlahî Fiil-İnsânî Fiil Ayrımı ve Bu Ayrımın Temel Kriterleri". *Dinî Araştırmalar Dergisi* 6 (Mayıs-Ağustos 2003), 55-73.

Bağdâdî, Abdulkâhir. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.

Beyzâvî, Kâdî. *Tavâli'u'l-envâr min me'âli'i'l-enzâr*. çev. İlyas Çelebi. PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

Cürcânî, Seyyid Şerif. *et-Ta'rîfât*. Çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. çev. Mustafa Çevik. Ankara: Avrasya Yayıncılık, 2005.

Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida*. çev. Kılıç Aslan Mavil, Hikmet Yağlı Mavil. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Eş'ari, Ebû'l-Hasan. *Ma'kâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-muşallîn (İlk Dönem İslâm Mezhepleri)*. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* (İtikad'da Orta Yol). çev. Kemal Işık. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.

Gazzâlî, İmâm Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn Dîn Tercümesi (Birinci Cilt)*. çev. Ahmed Serdaroğlu. PDF: Bedir Yayınevi.

Gölcük, Şerafeddin. *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1979.

Gündoğar, Hamdi. "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII/2 (Aralık 2004), 205-218.

Huseyn, Abdulkadir Muhammed. *İmam el-Eş'arî*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2016.

Işık, Kemal. *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.

Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Karahüseyin, Samet. “Klasik Düşünceден Modern Düşünceye, Mu‘tezile ve Yeni Mu‘tezile Söylemi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Temmuz 2019). 347-363.

Keskin, Yakup. “Beşerî Sorumluluk ve Fâzıl el-Mikdâd es-Suyûrî el-Hillî’ye göre Amellerin Yarattığı”. *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 8 (2010),151-182.

Kozalı, Abdurrahman. “İslâm Hukukunda Yükümlülüğün Şartı Olarak ‘Güç Yetirme (Kudret)’ Sorununa Ehl-i Sünnet Usûlcülerinin Yaklaşımları”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2006), 247-265.

Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınevi,2016.

Özgen, Mustafa. *Eş’ari ve Maturidi Mezhepleri Arasındaki Görüş Farklılıkları*. Konya: Palet Yayınları, 2017.

Sönmez, Mustafa. “Kelâmi Düşünceде Allah’ın İradesini Sınırlandırma Problemi (Mu‘tezilî Yaklaşımın Bir Tahlili)”. *Ekev Akademi Dergisi* 20 (Yaz 2004), 141-156.

Süt, Abdunnasır. *Mu‘tezile ve Ahlâk Kadı Abdulcebbar Örneği*. İstanbul: İz Yayınları, 2016.

Şehristâni, Muhammed Abdülkerim. *el-Milel ve’n-Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

Teftâzânî, Sa’dettin. *el-Maķāşid*. çev. İrfan Eyibil.PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Topaloğlu, Bekir – Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.

Uysal Ekrem, “Ehl-i Sünnet ve Mu‘tezile’ye göre Ef’âl-i İbâd”. *Batman Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1 (2017), 56-67.

Uysal Ekrem, “Ehl-i Sünnet ve Mu‘tezile’ye göre Kesb Nazariyesi”. *Batman Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 2 (2017), 40-51.

Ünverdi, Veysi. “Kâdî Abdulcabbâr’da Allah’ın İradesinin Sınırlandırılması”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/5 (2012), 107-126.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Mustafa Sabri Efendi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Aralık 2021.

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. “İslâm Kelâmında Önemli Bir Mesele: İstitaat”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 1(Temmuz 1986), 50-53.